УДК 821.512.145

А.С. Шәрипова

XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕ ҺӘМ ТЕАТР СӘНГАТЕНДӘ МӘДӘНИ БАГЛАНЫШЛАР

Статья посвящена изучению межкультурного диалога в татарской сценической литературе и искусстве начала XX века на примере татаро-азербайджанских культурных взаимосвязей. В ходе исследования утверждается, что совместная творческая деятельность татарской и азербайджанской театральных трупп, постановка пьес азербайджанских драматургов на сцене татарских театров стали в определенной степени предпосылкой для дальнейшего развития татарской драматургии и театра.

Ключевые слова: культурные взаимосвязи; драматургия; «Товарищество казанско-татарских артистов», трагедия, водевиль.

The article is devoted to the study of intercultural dialogue in Tatar stage literature and art of the early XX century on the example of Tatar-Azerbaijani cultural interrelations. The study asserts that the joint creative activity of the Tatar and Azerbaijani theater troupes, the staging of plays by Azerbaijani playwrights on the stage of Tatar theaters have become to a certain extent a prerequisite for the further development of Tatar drama and theater.

Keywords: cultural interrelations; dramaturgy; «Partnership of Kazan-Tatar artists», tragedy, vaudeville.

Татар һәм азәрбайҗан халкын тарихи тамырлар, мәдәни, рухи, дини уртаклыклар һәм төрки тел үзара берләштереп тора. Күп гасырлар дәвамында әлеге ике тугандаш халык бер-берсе белән тыгыз аралашып яши. Бу җәһәттән XX йөз башы сәхнә әдәбияты һәм сәнгате өлкәсендәге әдәби-мәдәни багланышлар аерым игътибарга лаек.

Татар-азәрбайҗан мәдәни багланышлары 1908 елда Г. Кариев җитәкчелегендәге «Сәйяр» труппасы, Х. Араблинский оештырган азәрбайҗан театр труппасы белән берләшеп, «Казан-Кавказ артистлары ширкәте» исеме астында Елизаветполь (хәзерге Ганҗә), Тимерханшур (хәзерге Махачкала), Әстерхан, Казан, Түбән Новгород шәһәрләрендә спектакльләр кую чорында аеруча ныгый. Репертуарга татар драматургларыннан Г. Камалның «Бәхетсез егет», «Беренче театр», Я. Вәлинең «Оят яки күз яше» пьесалары, азәрбайҗан авторларыннан Н. Наримановның «Надир шаһ», Н. Вәзировның «Мосыйбәте Фәхретдин» трагедияләре, Г. Ахвердовның «Милләт дуслары» комедиясе, С. Ганизадәнең «Дурсунгали һәм баллы пәрәмәч» водевиле кертелә, спектакльләрнең азәрбайҗан телендә дә, татар телендә дә уйналуы билгеле. Ике труппаның кушылып эшләвенең алшарты булып, И. Илялова билгеләп үткәнчә, азәрбайҗан һәм татар милли театрларының эчке охшашлыгы тора, чөнки яшь театрларның икесендә дә рус реалистик сәнгатенең тәэсире ачык сизелеп тора, шул

ук вакытта һәркайсының үз милли рухлары саклана [Илялова, с. 59]. Әлеге адымга этәргән сәбәпләр буларак түбәндәгеләрне күрсәтергә кирәк: 1907 ел, бигрәк тә аның икенче яртысы, ике труппа өчен дә матди планда шактый авыр уза. Нәтиҗәдә труппаларда спектакльләр күрсәтү өчен актерлар җитмәү, яңа әсәрләрне сәхнәләштерү өчен мөмкинлекләр булмау чишелә алмаслык проблемага әйләнә. Шуның өстенә, цензураның көчәюе аерым бер шәһәрләргә, сәхнәләргә юлны яба. Матди кыенлыклар иҗади үсешкә дә тискәре йогынты ясый.

Уртак эшчәнлек труппаларның иҗади диапозонын шактый киңәйтә, тәҗрибә туплау мөмкинлеген тудыра. Бу чорда татар театр сәнгате мәгърифәтчелек хәрәкәтенең көчле йогынтысы астында була һәм «халык театры» буларак яши, үз заманы татар җәмгыятенең актуаль проблемаларын сәхнәдән күрсәтү, тамашачы күңеленә сентименталь пафос ярдәмендә үтеп керү, үгет-нәсыйхәтчелек алга куела. Күпкә алданрак формалашкан азәрбайҗан театры бу этапны инде үткән була, ул «югары сәнгатькә», Европа театр әдәбиятына йөз тота. «Татар артистлары азәрбайҗан дусларына алар өчен аз таныш булган көнкүреш, психологик реализм театрын күрсәтәләр, ә үзләре күтәренке хисләр һәм героик пафос сәнгате белән якыннан танышалар, романтик уен алымын үзләштерәләр» [Салихова, с. 55].

Режиссер Х. Араблинскийның татар сәхнә сәнгате үсешенә уңай йогынты ясавы бәхәссез. Көчле тавышлы, Отелло кебек катлаулы характерлар тудырырга сәләтле актер булу өстенә, 1907 елдан ул труппасында режиссерлык вазифасын да үз өстенә ала. «Аның кул астында Г. Кариев бай тәҗрибә мәктәбе уза, артистларыбыз сәхнә осталыкларын күтәрә, милли театрыбызга романтик рух иңә. Шулай ук татар халкын Шекспир, Шиллер, Гете әсәрләре белән таныштыруда да аның өлеше аз булмый» [Ханнанов, б. 101]. Театр белгече М. Арсланов язганча, «Надир шаһ»ның күпсанлы артистлар җәлеп ителгән киң сугыш күренешләре репетицияләрендә катнашып, яшь режиссерлар Г. Кариев һәм В. Мортазин-Иманский массакүләм күренешләрне сәхнәгә кую тәҗрибәсен туплыйлар» [Арсланов, с. 19].

Азәрбайҗан галиме Н. Тагиева, 1920 елларга кадәр Россия һәм Европа театрлары белән чагыштырганда, азәрбайҗан милли театрының позицияләрен төшереп торган һәм аның үсешенә комачаулык тудырган сәбәпләрнең берсе буларак, «милли актриса проблемасы»н, ягъни хатын-кыз персонажларны ир-атлар яки чит ил актерлары башкаруны аерып күрсәтә [Тагиева, с. 101]. «Казан-Кавказ артистлары ширкәте»нең берләшеп эшләве нәтиҗәсендә, татар театры йогынтысында азәрбайҗан хатын-кызлары сәхнәгә чыга башлый. Моны исә азәрбайҗан театр тарихындагы бер баскыч буларак бәяләргә мөмкин. Шул рәвешле, «Казан-Кавказ артистлары ширкәте» труппасының гастрольләре нәтиҗәсендә ике тугандаш халык арасында сәхнә сәнгате юнәлешендәге хезмәттәшлеккә нигез салына, әлеге эшчәнлек һәр ике як өчен дә билгеле бер дәрәҗәдә тәҗрибә мәктәбе булып тора.

XX гасыр башында тәрҗемәчеләр дә, татар театр труппалары да азәрбайҗан драматурглары пьесаларына шактый еш мөрәҗәгать итәләр. Бу азәрбайҗан әдәбиятында әдәби төр буларак драматургиягә нигез салыну башка төрки халыклар белән чагыштырганда алданрак булу белән бәйле. Драматургия белгече А.Г. Әхмәдуллин, татар әдәбиятында яңа жанрлар барлыкка килүгә этәргеч ясаган факторларның берсе буларак, тәрҗемә әдәбиятның булуын атый; ул, башка халыкларның тәрҗемә әсәрләренә мөрәҗәгать итүнең татар сәхнә әдәбияты үсешендә «олы тәҗрибә мәктәбе» булуын ассызыклап, татар театры тарихында Н. Нариманов, Н. Вәзиров, Г. Ахвердов кебек азәрбайҗан драматургларының аерым пьесалары мөһим роль уйнавы турында яза [Ахмадуллин, с. 12]. Әдәбият галимнәре Н. Ханзафаров, Ә. Закирҗанов билгеләп үткәнчә, тәрҗемә әсәрләр драматурглар өчен билгеле бер үрнәк ролен уйный һәм чит илләр, чит халыклар тормышы белән таныштыра, бу исә башка халыклар мисалында җәмгыятьне үзгәртү юлларын эзләүгә дә этәрә. (...) Аларның татар сәхнәсендә куелуы театр һәм драматургия барышына уңай йогынты ясый, татар театры әһелләренең иҗади үсешенә булышлык итә [Ханзафаров, Закирҗанов, б. 354–355; 365–366].

Азәрбайҗан галиме Т. Мамед азәрбайҗан әдәбиятында Н. Вәзиров, Н. Нариманов, Г. Ахвердов иҗат иткән чорны драматик төрне жанрлар ягыннан да, милли поэтика элементлары белән дә баету этабы буларак бәяли, бу исә әлеге әдипләрнең, иҗат итү белән беррәттән, турыдан-туры театр тамашаларын оештыручылар да, аларда катнашучылар да, башка халыкларның театрлары тамашачылары да булып торуы белән аңлатыла [Мамед, с. 67]. Шунлыктан тәрҗемә итү, татар сәхнәсендә куелу өчен нәкъ менә әлеге авторларның әсәрләре сайлану табигый. Бу пьесалар театр труппаларының репертуарын киңәйтү белән беррәттән, сәхнә әдәбиятында яңа жанрларның формалашуына этәргеч була.

Татар театры һәм драматургиясе үсеше тарихында Нариман Наримановның *«Надир шаһ»* әсәре (1899) үзенчәлекле урын били. «Әлеге пьеса азәрбайҗан әдәбиятында тарихи трагедия жанрына караган беренче әсәр булса, татар театры сәхнәсендә тарихи теманы яктырткан тәүге спектакль буларак билгеле» [Шәрипова, б. 2]. Пьеса, алда билгеләп үтелгәнчә, татар тамашачысы каршында беренче тапкыр 1908 елда «Казан-Кавказ артистлары ширкәте» тарафыннан Х. Араблинский режиссерлыгында азәрбайҗан телендә уйнала. Соңрак Әстерхан шәһәренең «Аркадия» бакчасы театрында, Түбән Новгород шәһәренең «Фоли-Бержер» театрында сәхнәләштерелә. 1913 елда пьесаны Г. Адаков татар теленә тәрҗемә итә, һәм ул Әстерхан татар театрында З. Солтанов режиссерлыгында сәхнәгә куела. Трагедиянең Ф. Сәйфи-Казанлы тәрҗемәсендәге варианты 1917 елның 20 гыйнварында Казанда Зур театрда күрсәтелә. Әлеге пьесаның шулай ук Уфада «Нур» театрында, 1920 елларда Беренче дәүләт татар драма театрында уйналуы мәгълүм.

Татар театр труппалары арасында аеруча популярлык казанган пьеса дип азәрбайҗан драматургы Нәҗипбәк Вәзировның *«Мөсыйбәте Фәхретдин»* трагедиясен атарга мөмкин. Аны тәүге тапкыр 1907 елда Казанда Г. Нугайбәк тәрҗемәсендә һәвәскәр «Яшьләр» труппасы сәхнәләштерә, һәм 1908 елда тамашачы игътибарына «Казан-Кавказ артистлары ширкәте» тәкъдим итә. Трагедия 1913 елда «Сәйяр» труппасы репертуарына кертелә һәм 1917 елга кадәр ел саен диярлек уйналып килә. Һ. Мәхмүтов әлеге спектакльне «яңалыкка мәхәббәт, искелеккә нәфрәт уята торган популяр спектакльгә әверелә һәм шул ук вакытта трагедиячел материалны тирәнрәк үзләштерүдә алга таба бер адым булып тора» дип бәяли [Мәхмүтов, Илялова, Гыйззәт, б. 144]. Шулай ук спектакльнең Оренбург татар театры белән берләшкән «Нур» труппасы тарафыннан 1913 елда сәхнәгә куелуы, алдагы сезоннарда да репертуарда калуы билгеле.

Моннан тыш, 1908–1917 елларда татар тамашачысы игътибарына азәрбайҗан театр җәмгыятенә һәм язучылар оешмасына нигез салган күренекле әдип Габдрәхимбәк Ахвердовның дүрт пьесасы тәкъдим ителә. *«Милләт дуслары»* комедия-водевиле 1908 елның 13 августында Түбән Новгородта Фоли-Бержер бакчасында «Казан-Кавказ театр ширкәте» тарафыннан азәрбайҗан телендә уйнала. 1917 елда Казанда Зур театр сәхнәсендә татар телендә *«Ачлар»* комедиясе, Әстерханда Х. Араблинский катнашында *«Хөррият каһарманы»* трагедиясе куела. 1918 елның 15 гыйнварында Оренбург Шәһәр театрында, труппа мөдире В. Мортазин бенефисында *«Ага Мөхәммәд шаһ Каҗар»* трагедиясе күрсәтелә. Шул рәвешле, Урта гасырлар Шәрык традицияләре йогынтысында иҗат ителгән азәрбайҗан трагедияләре татар театры репертуарында лаеклы урын ала, җәмәгатьчелек тарафыннан җылы кабул ителә, татар драматургиясендә

قزان ١٩٠٨ يل.

ياكى تياترده
جمعه كون ٧نچى نويابرده بولاچق اسپكتاكلنك

پروغرامماسى

مصيبت فخرالدين

فاجعه ٦ پرده‌ده نجف بك وزير زاده اثرى.

اويناوچيلار:

فخرالدين بك . . . . عزرائيل.
شاه ماربك، آنك برادى . . . . عزيزف.
ملكه خانم آلارنك آناسى . . . . آدامڤا.
حاجى مراد / خليل } آلارنك خدمتكارلرى . . . . آلتايف. / علييف.
رستم بك، زور ملكدار . . . . آلمازف.
محمود بك، آنك اوغلى . . . . زودابى.
سعادت خانم، رستمنك قزى . . . . سلطانڤا.
گل بهار خانم، محمودنك خاتونى، فخرالديننك سگليسى . . تارخانڤا.
حورى، فخرالديننك هم گل بهارنك سوت آناسى . . بهارڤا.
احمد / ولى } رستمنك خدمتكارلرى . . . . . . اكرمف. / توقتامشف.
جهانگير بك . . . . قريمسكى.
فرهاد / محرم } جهانگيرنك دوستلارى . . . . رحيمف. / نصيرف.

اسپيكتاكل كيچ ساعت ٧ ١/٢ ده باشلانادر.

پو بليكه‌دن ٢ نچى زڤانوق بولغاچده اورونلارينه اوطرولارينى اوتنه‌مز.

Нәҗипбәк Вәзировның «Мөсыйбәте Фәхретдин» әсәре буенча «Казан-Кавказ артистлары ширкәте» тарафыннан куелган спектакльнең программасы. Казан. 1908 ел, 7 ноябрь

трагедия жанры формалашуга җирлек булып тора, тарихи пьесалар язылуга юл ача.

Октябрь революциясе елларында театр труппалары тарафыннан сәхнәгә музыкаль әсәрләр чыгарыла башлый. 1917 елның мартында, беренчеләрдән булып, Оренбургтагы «Ширкәт» труппасы драматург Мирхәйдәр Фәйзинең «Галиябану» пьесасын сәхнәгә куя. Әсәр тукымасында халык уеннары, җырлар мөһим урын биләгән, автор идеясен җиткерүгә хезмәт иткән әлеге пьесага Г. Ибраһимовның биргән бәясе түбәндәгечә: «"Галиябану"ның бөтенләй яңа хасиятләреннән берсе – аның бездә беренче мәртәбә сәхнәгә музыканы, җырны, бер иттифакый зиннәт ясап кына түгел, бәлки төп матди итеп, асыл мөндәриҗә кылып кертүедер. Буны "Галиябану" башлап йибәрде» [Ибраһимов, б. 108].

Татар театр сәнгатенә әлеге яңалык керүдә шулай ук азәрбайҗан драматурглары пьесаларының да өлеше бар. Мисал өчен, Әстерхан театрында азәрбайҗан сәхнә әһелләре белән тыгыз аралашкан татар артистлары Сара һәм Җәлал Байкиннар тырышлыгы белән күренекле композитор, драматург, азәрбайҗан милли операсына нигез салучы Гозәир Хаҗибәковның *«Аршин мал алан», «Ул булмаса, бу булсын»,* аның туганы З. Хаҗибәковның *«Хатынлы – өйләнмәгән»* музыкаль комедияләре сәхнәләштерелә. 1917 елда Оренбург татар театры труппасы репертуарына да *«Ул булмаса, бу булсын»* пьесасы кертелә. Шул рәвешле, алга таба татар драматургиясендә музыкаль-поэтик элементларга мөрәҗәгать итү ешая, театр сәнгатендә музыкаль бизәлеш традицияләренә нигез салына.

Татар драматургиясенә водевиль жанры чагыштырмача соңрак үсеш ала, ул 1950 елларда гына сизелерлек активлашып китә. «XX гасыр башында формалашу чорын кичергән сәхнә әдәбиятында водевильгә хас элементларны (мәзәк хәлләр, тизләтелгән хәрәкәт, көтелмәгән чишелеш һ.б.) үз эченә алган пьесалар байтак булса да, алар комедия жанры кысаларында карала» [Әдәбият белеме, б. 40]. Шул ук вакытта татар тамашачысы әлеге жанр белән 1908 елда ук таныша, алдан әйтеп үтелгәнчә, «Казан-Кавказ театр ширкәте» артистлары тарафыннан азәрбайҗан драматургы, театр эшлеклесе Солтанмәҗит Ганизадәнең *«Дурсунгали һәм баллы пәрәмәч»* бер пәрдәлек водевиле Әстерханда, Г. Ахвердовның *«Милләт дуслары»* комедия-водевиле Түбән Новгородта куела.

Азәрбайҗан-татар мәдәни бәйләнешләренең аерым игътибарга лаек тагын бер юнәлеше – Әстерханда татар театры труппасын оештыруда азәрбайҗан сәнгать әһелләренең аерым өлеш кертүе. 1909–1910 елларда сөргенгә җибәрелгән Н. Нариманов, «Молла Насретдин» журналы хезмәткәре Р. Наджафов, Каспий диңгезчелеге эшләре буенча Әстерханга килгән Г. Ахвердовның Әстерхан шәһәренең мәдәни тормышында актив катнашулары билгеле. Алар татар җәмәгатьчелеге белән берлектә «Шураи-ислам» җәмгыяте каршында татар-кавказ театр труппасын оештырып җибәрәләр, һәм иҗади

коллектив азәрбайҗан һәм татар телләрендә спектакльләр кую белән шөгыльләнә башлый. Труппаның репертуарын билгеләү, яшьләрне сәнгатькә тарту, спектакльләрнең сәхнәгә куелыш сыйфатын, идеялелекне үстерү юнәлешендә әлеге шәхесләрнең роле шактый зур. Бу турыда Һ. Мәхмүтов болай дип яза: «Әстерхан татар театры 1909 елдан башлап аеруча җанлана. Бу, беренче чиратта, илдәге гомуми культура үзгәрешләре йогынтысында З. Солтанов, Җ. Байкин, Г. Адаков һ.б. яшьләрнең эшне активлаштыруына бәйле булса, икенчедән, бигрәк тә 1909–1914 елларда Әстерханда читтән килгән бик күп культура эшлеклеләре яшәве белән дә аңлатыла. Мәсәлән, шундыйлардан күренекле революционер, драматург һәм доктор Нариман Нариманов, шагыйрь һәм драматург Сәгыйть Рәмиев, язучы Фатих Сәйфи-Казанлы, укытучылардан Хөсни Кәрим, Касыйм Туйбахтин, Саттар Еникиев, артист Әхмәт Кулалаев Әстерхан театры белән тыгыз бәйләнештә булалар, театрны оештыру, дөрес юнәлештә алып баруда күп ярдәм күрсәтәләр. Аерым алганда, бу яктан Н. Наримановның эшчәнлеге зур игътибарга лаек» [Татар совет театры, б. 308]. Шул рәвешле, Әстерханда татар театр труппасы эшчәнлегенә азәрбайҗан сәнгать әһелләренең дә тәэсире була, бу исә ике тугандаш халыкның мәдәнияте тагын да якынаюга китерә.

Йомгак ясап, XX гасыр башы азәрбайҗан-татар әдәби-мәдәни багланышларының төп нәтиҗәсе буларак, башлангыч чорны кичергән татар һәм азәрбайҗан театр труппаларының берләшеп эшләве сәбәпле, һәр ике якның тәҗрибә туплавын, азәрбайҗан драматургларының пьесалары тәрҗемә ителеп, татар театрлары сәхнәсендә куелуның милли сәхнә сәнгате үсешенә һәм аерым драма жанрлары формалашуга билгеле бер дәрәҗәдә йогынты ясавын, Әстерхан татар театр труппасын оештыруда татар һәм азәрбайҗан сәнгать әһелләре хезмәттәшлегенең ике тугандаш халык мәдәниятенең тагын да якынаюына китерүен атап үтәргә мөмкин.

Әдәбият

Арсланов М.Г. Татарский театр в контексте тюркоязычных сценических культур // Театр тюркского мира: перспективы развития: материалы международной научно-практической конференции, посвященной Году театра в России. 23 декабря 2019 года / сост.: А.Р. Салихова, Н.Х. Нургаянова, Д.Р. Фардеева; научн. ред. Э.М. Галимова. Казань: ИЯЛИ, 2019. С. 11–23.

Ахмадуллин А.Г. Татарская драматургия: истоки и проблемы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. 511 с.

Ибраһимов Г. «Галиябану» хакында бер-ике сүз // Әсәрләр: 15 томда. 8 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 431 б.

Илялова И.И. Театр имени Камала. Очерк истории: Исследование. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. 328 с.

Мамед Т. Азербайджанская национальная драматургия. Тбилиси, 2001. 247 с.

Мәхмүтов Һ., Илялова И., Гыйззәт Б. Октябрьгә кадәрге татар театры: Очерклар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 399 б.

Салихова А.Р. Особенности формирования и развития татарского сценического искусства. Казань: ИЯЛИ, 2016. 360 с.

Тагиева Н. История национального театра в Азербайджане: процессы формирования и развития // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2019. № 8. С. 99–103.

Татар совет театры: очерклар / [А. Әхмәдуллин, Х. Гобәйдуллин, Б. Гыйззәт, Д. Гыймранова, И. Илялова, Х. Кумысников, Һ. Мәхмүтов]. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. 496 б.

Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. Казан: Мәгариф, 2007. 231 б.

Ханзафаров Н.Г., Закирҗанов Ә.М. Драматургия // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда / төз. Р.Ф. Рахмани. 4 т.: XX йөз башы / фәнни мөх. Р.К. Ганиева. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 533 б.

Ханнанов Р.Г. Төрки драматургия контекстында татар сәхнә әдәбияты (XIX гасыр ахыры – XX йөз башы). Филол. фән. канд. гыйльми дәрәҗәсенә диссертация. Казан, 2009. 177 б.

Шәрипова А.С. Татар драматургиясендә трагедия жанры формалашуга азәрбайҗан сәхнә әдәбияты йогынтысы // Жанрово-стилевое развитие национальных литератур в XX–XXI вв.: материалы Международной научно-практической конференции (4 декабря 2020 г., г. Казань). Вып. 2 / сост.: А.Ф. Ганиева, Ф.Х. Миннуллина, Л.Р. Надыршина. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2020. С. 268–275.

Мәкалә «Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау (2020–2024 еллар)» Татарстан Республикасы дәүләт программасының 3.19 номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Шәрипова Алсу Сәмигулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директорының инновацион эшчәнлек һәм тышкы элемтәләр буенча урынбасары